

ПАТШАЛАХАМАР ЙӨРКЕЛЕННИНЕ ӨИРЕПЛЕТНЕ ДОКУМЕНТ

Республикан пөрремеш Конституцине йышаннаранпа 70 сұл

ЧАВАШ халәхән наци патшаләхә IX-XIII өмөрсенче – Аталҗи Пәлхар патшаләхә вәхәтәнчех пулна. Монгол-тутарсем 1236 сұлта Аталҗи Пәлхар патшаләхәне аркатса тәкнә та унан территорине Ылтән Ордана кертнә. Сапла вара чәваш халәхән патшаләхләхә пөтсе ларнә. Чәваш Ене Мускав империйне пөрлештерсен те чәваш халәхән хәйән патшаләхләхәне туса хума май килмен. XVIII өмөр варринче чәвашсен общество-политика деятелә Охадер Томеев, чәваш халәхән представительелсен сьезчән уполномоченнәйә, Петербург власә умне чәваш чөлхине пөлекен, чәваш халәхән представительем суйлакән вырәс сыннисемпе чәвашем автономии принципсемпе хушаланма кирли сичнен йитү кәларса тәратнә. Унан йитәвне йышанман, хәйне вара власть хушәвәпе тытса төрмене хупмалла пулна, сәвәнпа вәл тарса сүренә.

XIX өмөрте Хөвеланәс Европәра пур халәх та наци патшаләхәсем туса хунә. Хөвеланәс Европәра XIX өмөрте нацисен пөр танләхә бирки идея сарәлнә, халәхсем уйрәлса тухса уйрәм патшаләхсем туса хума пултарни сичнен нумай каласнә. Җакнашкәл шухәш РСДРП программине те кертнә. Калас пулат, казрахла, 1960 сұлхи раштавән 14-мөшәнче, Пөрлешнә Нацисен Организациён Генеральнай Ассамблейи төнчери пөтәм халәхән самоопределени тата наци патшаләхә туса хурас прависене сирәплетнә. Җак правәпа киләшүллән Африкәри тата Азири халәхсем хәйсен патшаләхәсене туса хунә.

1917 сұлхи Февральти революци хысҗан Раҗсейри вырәс мар халәхсем пурте тенә пехә наци патшаләхәсем туса хурас сийшән кәрешү пуласа янә, сапла вара җак халәхсем пурәнәкән регионсенче наци-ирәкләх юхәмә сарәлнә. Анча та Вәхәтләх правительствө вырәс мар халәхсен төллөвәсене ырламан, йышанман. Октябрьти революци хысҗан Польшәпа Финляндия Раҗсейри уйрәлса тухнә, Украина, Белорус, Азербайджан, Армян, Грузи республикисем, ытти республикәсем туса хунә. 1922 сұл вәсәнче вәсене ССР Союзне пөрлештернә. РСФСРта вара автономии республикисем тата облассем йөркеленә.

Чәвашсен хастар политика деятеләсем РСФСР тытәмәнче чәваш автономине туса хумалла тесе 1918 сұлта каласма пуланә. 1920 сұлта чәваш халәхән представительелсен сьездәнчә вәл Хусанта пулса иртнә/ Чәвашсен өс коммуни ятлә администраци тытәмә йөркелемелли сичнен йышану кәларнә. Җакнашкәл

тытәмсем Атал тәрәхәнчи нөмөрсен өс коммуни тата Карелсен өс коммуни пулна. Җак йышанәва шута илсе РСФСР Совнаркомөн председателә В.И.Ленин правительствө тата политбюро ларәвәсене РСФСР тытәмәнче Чәваш Республикисе туса хураси сичнен виҗә хут йитү лартнә. Җак пәллә: В.И.Ленин Чәваш Республикисен төп хулине Чөмпөрте туса хума тата республикәна Аталән сулахай ени чәвашсен уәсәсене кертме сөннә. Анча чәвашсен ертүсисенчән пөри Д.С.Эльмен сәвнәшкәл республика кәпөриерен уйрәлса тәмасть тесе хурас панә. Сапла вара чәвашсен ертүсисене чәваш сыннисем сәс пурәнәкән Сөрпү, Шупашкар, Етөрне уәсәсене, Козьмодемьянск уәсән пөр пайне тата Чөмпөк кәпөринчи Пәва уәсән пөтәмчә пайне кертсе Чәваш автономии обласә туса хума сөнөкән проект кәларасҗә. РСФСР Правительствө 1920 сұлхи июнән 24-мөшәнче Чәваш автономии обласә туса хураси сичнен декрет йышаннә. Җак вәл чәваш халәхән патшаләхләхәне туса хунине пөлтернә. Обласре 93 проценчә чәвашем пурәннә. Часаҗ җак пөчкә обласә халәх хушәләхне сөклемә, экономикәна аталантарма йывәр пулни паларать. 1922 сұлта обласре правительствө обласрен республика туса хумалла, унан территорине пысәклатмалла текен шухәш патне килсе тухат. Тутар АССРөн кәнтәр хөвеланәс пәйденчә, Ульяновск кәпөринчә, Тутарстанән кәнтәр пәйденчә, Самар кәпөрин сүрҗәр пәйденчә пурәнәкән чәвашсен территорийәсене республикәпа пөрлештермелли проекта уйрәм кәнеке туса пичетлесе кәларать. 1924-1925 сұлсенче әна СССР тата РСФСР Правительствө парти органәсенче тишкернә – йышанман. ВЦИК Президиумә 1925 сұлхи апрелән 21-мөшәнче Чәваш автономии обласәнчән Чәваш Автономиллә Социализма Совет Республикисе туса хураси сичнен постановлени йышаннә. 1925 сұлхи июлән 20-мөшәнче Чәваш АССРне Ульяновск кәпөринчи Улатәр уәсәнчи Улатәр хулине, Улатәр, Пәрачкав тата Кувакино вуләсәсене 121,5 пин халәхәпе пөрле пөрлештерессе сичнен йышану кәларнә. Җак территорире 18 промышленность предприятийә өсленә. 1926 сұлта республикәра /унән территорийә 18,3 пин тәваткәл километр пулна/ 894,5 пин сын пурәннә, сәв шутра чәвашсем – 74,65 процент, вырәссем – 20 процент, мордвасем – 2,68 процент, тутарсем – 2,53 процент, ытти наци сыннисем – 0,14 процент.

Обласрен республика туса хурсан чәваш халәхән патшаләхләхә сөнә шая сөкленнә. РСФСР Совнаркомөн тата ВЦИКөн 1925 сұлхи июнән 15-мөшәнчи "Чәваш АССРөн патшаләх тытәмә сичнен" йышанәвәнчә Чәваш АССРөн патшаләх тытәмне вырәнти Советсенчен, вәсен сьезчәсенчен тата өс тәвакан комитетсенчен, өс тәвакан Төп Комитетран, Халәх Комиссарәсен Советәнчән йөркеләме хушнә, Чәваш АССРөн өсәсене туса пыма халәх комиссариәсәсем туса хумалла пулна: шалти өссен, социаллә йитусене тивәстәрәс өнәпә өслекенни, финанс өнәпә, өслев өнәпә, рабочи-хресчен инспекци өнәпә, шалти суту-илү өнәпә, халәх хушәләхә өнәпә. Ют сөршывсемпе сыхәнса өслес тата тулашри суту-илү өнәпә пөтәмчә СССР халәх комиссариәсәсен өслемелле. Республикәра сар өс комиссариәчә, ОГПУ органә, статистика управленийә, план комиссийә туса хурасҗә. Асәннә йышанура сәкна та палартнә: республикәра чәваш тата вырәс чөлхисем пөртан. Обласре Советән өс тәвакан комитетәнчән Чәваш АССРөн өс тәвакан Төп Комитетчә туса хунә. 1925 сұлхи ноябрьте вәл Халәх Комиссарәсен Советчә, халәх комиссариәсәсем тата правительствөн ытти органәсене йөркеленә. ЧАССРөн өс тәвакан Төп Комитетчә сентябрән 3-мөшәнче Чәваш АССРөн Конституцине хатәрлес өнәпә өслеме ятарлә комиссия хушнә. Республикән пөрремеш конституцине ССР Союзән 1924 сұлхи тата РСФСРән 1925 сұлхи Конституцийәсене төпе хурса хатәрленә. Кунсәр пусле, Чәваш Конституцине сьирнә чухне Чәваш Енән наци-истори уйрәмләхәсене шута илнә.

1926 сұлхи январән 26-мөшәнче Чәваш АССРөн Советчәсен I Учредительнай сьезчә уәлнә. Унта 147 чәваш, 34 вырәс тата ытти нацисенчән 8 сын делегат пулса хутшәннә. Җак сьездән пысәк пөлтерәшлә өсә ЯНВАРЕН 31-МӨШЕНЧЕ Чәваш Автономиллә Социализма Совет Республикисен Конституцине /Төп Сакунне/ йышанни пулна. Конституци "Чәваш Автономиллә Социализма Совет Республикисе туса хураси сичнен Декларацирен" тата 13 сыпәкран тәнә. Декларацире "Чәваш халәхә хәйән ирәкләхәшән кәрешсе вәрәм сұл утса тухнә", – тесе палартнә. "Чәваш халәхә темисе өмөр хушши вырәс самодержавийән йывәр пусмәрине чәтса пурәннә. Хәйән экономика тата наци ирәкләхне сөнсе илессийән, культурина, чөлхине аталантарассийән, йәли-йөркине сых-

ласа хәварассийән пусмәрсәсемпе, халәхәмәра хәссе пурәнәкәнсемпе кәрешсе вәй нумай сухатнә. Вәхәчә-вәхәчәпә сәв кәрешү халәхәсен пәлхәвәсемпе пөр саслән пулса сарәлнә. Степан Разин тата Емельян Пугачев вәхәтәнчә чәвашем ытти халәхәсемпе пөрле, чи малтанах вырәс халәхәпә пөрле, мән пур халәх тәшманәсене – пусмәрсәсене хирәс кәрешнә". Малалла сәв документра республика туса хурсан сөнә пурнәсә кәнә май чәваш өс сыннисем хәйсен умне халәх хушәләхне аталантарас, чәваш халәхән политика пөлвән шайне сөклес тата культурина пуянлатас төллөв лартаҗсә тесе палартнә. "Мән пур нацисем пөр тан пулчәр тесе кәрешнә чәваш өс сыннисем Чәваш Республикисе пур нацисен тәванла пөрлөхне экономика тата культура аталанәвән питә кирлә условия тесе йышанасҗә" тенә Декларацире.

Конституцин пөр сыпәкәнче республикән общество тытәмне усса панә. Конституцине киләшүллән чәваш сөрәнчә халәхәмәр тулли власә хуша пулса тарать. өс сыннисене вәл союзсем йөркеләме, харпәр хәй сәмахне калама, пичетре шухәша калама, пухусем ирттерме, ирәклә өслеме, пур енлән, туллин тата тәлвәсәр вөрнеме ирәк панә. Патшаләхә тата школа чиркүрен уйрәнә. Конституцире республикәри вәл е ку наци хәсәрленине е сәв наци сыннисен прависене пөчкәклетнине йышанма пуларайманине уйрәмман каланә.

Конституцин 2 сыпәкәнче республикәра патшаләх чөлхисем чәваш тата вырәс чөлхисем пуллине палартнә. Чәваш халәхне патшаләхә тытса тәрас өсә тата сөнә пурнәсә тума хастар хутшәнтарас төллөвчә чәваш чөлхине патшаләхән мән пур органәнчә тата обществәлә организацисене уә курмашкән майсем туса пама төллөв лартнә.

Документән 3-10 сыпәкәсенче республикән патшаләх тытәмне, Чәваш АССРөпә РСФСР тата СССР хутшәнәвәсене, Чәваш АССРөн Мускаври представителствине усса кәтарнә.

Конституцире мән пур чәвашсен сьезчән прависене республика вырәс сакунсем йышанәкән чи пысәк органә тесе сирәплетнә. өс тәвакан Төп Комитет Советсен сьезчәсем хушшинче саккунсем йышанәкән чи аслә, хушусем кәларакан тата төрәслесе тәракан орган пулса тәнә. Вәл Халәх Комиссарәсен Советне, автономиллә халәх комиссариәсәсене йөркелесе лартнә.

Документра Чәваш АССРә "Фе-

дераци власәпә йөркеләме хутшәнусене ирәклән тата РСФСР Правительствин өснә хутшәнусене хәй пөллә пек палартнә тенә. Пөрлештернә халәх комиссариәсәсем, ЧАССРән равленийәсем тата Огтөрремөнөх республикән тәвакан Төп Комитетне, Президиумне тата Халәх комиссарәсен Советне пәхәнә ЧАССР Правительствин Мускатөрремөнөх пәхәнәкән предиятисемпе организацисене – төрәсәсене кәменнисене – төрәсәсене тәнә.

Советсен сьезчә, өс тәвакан Төп Комитет тата унан Президиумә, Халәх Комиссарәсен өс вәчә республика компетенци кәрәкән мән пур йитүла саккунсем тата акционер йышанма лартнә.

ЧАССР тата РСФСР Правительствин өслә сыхәнәвә йөркелесе пыма тата ЧАССР интересәсене хөтәлеме Раҗсей өс тәвакан Төп Комитетчән Президиумә сүмәнчә яланхи представитель өсленә, унан калама май панә сәсси те пулса.

Конституцин 11 сыпәкәнчә суйлавсәсен прависене тәсә суйлав тытәмне сирәплетнә. "ЧАССРән бюджет правине пәшаләх бюджетчә тата вырәс бюджет мәнле пулассине РСФСР тата СССР саккунәсемпе киләшүллән палартаҗсә" тенә статьяра. Калас пулат, Чәваш Республикисен бюджет прави кәларасма йывәр пулна ун чухнә мөшәнчә тәсен республикән халәх хушәләхә юханнә, аталанман вәл сұлсенчә. Сәвәннә бюджет дефицитлә пулна. Республикән бюджет правине РСФСР тата СССР саккунәсемпе палартнә.

Юлашки 13 сыпәкәре республикән төп хули Шупашкар пулсәтәни, республикән хәйән герб тата ялавә /вәсене ЧАССР Советчәсен 1927 сұлхи мартән 31-мөшәнчи II сьездәнчә сирәплетнә/ сичнен каланә.

Чәваш АССРөн 1926 сұлхи Конституцийә патшаләх тытәмне, унан общество тата экономика тытәмне, республикән граждәнсен прависемпе тивәсәсене уәмлә палартаҗсә питә төллән хатәрленә Төп Саккун пулса тәнә. Чәваш Енән пурәнәкән халәхәсен пурнәсәсене тата республикән экономикәнчә культура тата политика аталанәвәнчә 1926 пөлтәрәш пурнәсәсәсәсемпе чәваш халәхә тата юридика нормисемпе республикән сәвәннә конституцине хатәрленә чухнә те уә курма пулат.

В.ДИМИТРИЕВ, истори наукисен доктор
В.ТИМОФЕЕВ, истори наукисен кандидат